

BEHDİNÂN KÜRT EMİRLİĞİ DÖNEMİNDE YAPILAN MİMARİ ESERLER

Öğretim Üyesi Dr. Halil BATUR

Batman Üniversitesi- İslami İlimler Fakültesi-İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı/ Türkiye

ÖZET:

Çalışmamın konusu, 1376–1843 yılları arasında, yaklaşık beş asır hüküm sürmüş olup en güçlü ve en uzun süre ayakta kalan Kürt hanedanlıklarından biri olan Behdinân Kürt Emirliği döneminde yapılmış mimari eserler olacaktır. Behdinân ya da Badinân ismiyle anılan bölge, Irak'ın kuzeyinde yer almakta olup söz konusu bölge, Yukarı Zap ile Dicle nehri arasındaki alanı içine almaktadır. İsmi tarihî olarak ilk kez İdris-i Bitlisî'nin *Şerefnâme* adlı eserinde zikredilen Behdinân'ın idare merkezi İmadiye (Amediye) şehri olup kuzeybatıda Cizre, kuzeydoğuda Hakkâri ve Şemdinan, doğuda Soran beylikleri, güneyde ise Musul Vilayeti ile komşuydu. Behdinan bölgesi, günümüzde Irak'ın kuzeyindeki Duhok Vilayeti'nin bulunduğu coğrafyayı kapsamakta olup bu bölgede Kürtler arasında Amedî olarak bilinen İmadiye şehri dışında Duhok, Akra ve Zaho gibi şehirlerin yanı sıra Kürt tarihi ve kültürü açısından önem taşıyan, Şeraniş, Ayn Sifna, Elkuş, Bamerni, Brifka ve Baedra gibi köyler yer almaktadır.

XIV. asrın başlarında kurulmuş olan Behdinân Kürt Emirliği, başlangıçta İmadiye şehri ve civarıyla sınırlı iken XVI. yüzyılın başlarından itibaren coğrafi sınırları genişlemiş, Emirlik, zaman içerisinde Dasini Yezidi Emirliğini, Akre ve Zaho şehirlerini, Şervan ve Bradost bölgelerini ve daha başka yerleri hâkimiyeti altına almıştır.

1515 yılında İdris-i Bitlisî'nin teşvik ve gayretleri neticesinde Safeviler'den ayrılarak Osmanlı hâkimiyetini kabul eden Behdinân Kürt Emirliği, bu tarihten itibaren Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı 'hükümet' sancağı olarak yönetilmiştir. Bir müddet Bağdat Beylerbeyliği'ne bağlı olarak idare edildikten sonra Musul Vilayeti'ne bağlanan İmadiye hâkimleri siyasi ve askerî sahalarda Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti, 1842 tarihinde İmadiye Emirliği'nin söz konusu statüsüne son vererek normal bir Osmanlı sancağı hâline getirmiştir.

Behdinân Emirliği doğası ve coğrafyası itibarıyla genel olarak dağlık bir yapıya sahip olup bölgenin bu özelliği emirliğin varlığını uzun süre muhafaza etmesine imkân sağlamıştır. Bu coğrafyada birçok sıradağ, tarıma elverişli ovalar ve tepeler bulunmaktadır. Ayrıca Behdinân bölgesi, birçok ırmak ve pınara sahip olduğundan su kaynakları açısından da oldukça zengindir. Bölgede bazı ormanlık alanlar da mevcuttur. Behdinân bölgesi çok eski zamanlardan beri birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Behdinân ve Hakkâri bölgeleri tarihî süreç içerisinde insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden olup Kürt halkının da ana vatanı olarak kabul edilmektedir.

Mimari, bir toplumun veya devletin sosyal ve siyasi gelişiminin bir tezahürü olup o toplumun ekonomik ve kültürel seviyenin bir yansımasıdır. Bir medeniyet ya da kültür havzasının tarihî süreç içerisinde kaydettiği mimari eserler ve gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetleri, âdeta o devlet veya toplumun söz konusu topraklardaki mührü, silinmez bir

simgesi, varlığının ve kimliğinin göstergesidir. Bu noktadan hareketle bu çalışmada Behdinân Kürt Emirliği'nin hüküm sürdüğü coğrafyada ortaya konan mimari eserler tanıtılacaktır. Emirliğin hüküm sürdüğü bölgede Abbasî döneminden itibaren birçok şehir ve kasabada şahsî birçok mimari yapı inşa edilmişti.

Anahtar Kelimeler: *Behdinân, Kürt Emirliği, Mimari Eserler, Osmanlı Dönemi.*

GİRİŞ:

Behdinân Kürt Emirliği, yaklaşık beş asır hüküm sürmüş olan en güçlü ve en uzun süre ayakta kalan Kürt hanedanlıklarından biri olup hüküm sürmüş olduğu coğrafyada birçok mimari eser inşa edilmiştir.

Behdinân adıyla anılan bölge, Irak'ın kuzeyinde yer almakta olup söz konusu bölge, Yukarı Zap ile Dicle nehri arasındaki alanı içine almaktadır. İsmi tarihî olarak ilk kez İdris-i Bitlisî'nin *Şerefnâme* adlı eserinde zikredilen Behdinân'ın idare merkezi İmadiye (Amedî) şehri olup kuzeybatıda Cizre, kuzeydoğuda Hakkâri ve Şemdinân, doğuda Soran beylikleri, güneyde ise Musul vilayeti ile komşuydu. Günümüzde ise Behdinân bölgesi, Irak'ın kuzeyindeki Duhok vilayetinin bulunduğu coğrafyayı kapsamakta olup bu bölgede, Kürtler arasında Amedî olarak bilinen İmadiye şehri dışında Duhok, Akra ve Zaho gibi şehirlerin yanı sıra Kürt tarihi ve kültürü açısından önem taşıyan Şeraniş, Ayn Sifna, Elkuş, Bamerni, Birifkân ve Baedrê gibi köyler de yer almaktadır.¹

Hakkâri'nin Şemzinân bölgesinde 13. veya 14. yüzyıllarda Bahaddin adlı bir zat tarafından kurulan emirliğin başkentliğini uzun süre Amediye yapmıştır. Günümüzde Kürdistan Bölgesel Yönetimi sınırları içerisinde yer alana Duhok ilinin bir ilçesidir. Behdinân prensliğinin sınırları Zaho ve Akre'yi kapsıyordu. Prenslik, Büyük Behram Paşa döneminde 1726–1767 yılları arasında altın çağını yaşamıştır.²

XIV. asrın başlarında kurulan Behdinân Kürt Emirliği, başlangıçta İmadiye şehri ve civarıyla sınırlı iken XVI. yüzyılın başlarından itibaren coğrafi sınırları genişlemiş, Emirlik, zaman içerisinde Dasini Ezidî Emirliğini, Akre ve Zaho şehirlerini, Şervan ve Bradost bölgelerini ve daha başka yerleri de hâkimiyeti altına almıştır.

1515 yılında İdris-i Bitlisî'nin teşvik ve gayretleri neticesinde Safevîler'den ayrılarak Osmanlı hâkimiyetini kabul eden Behdinân Kürt Emirliği, bu tarihten itibaren Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir hükûmet sancağı olarak yönetilmiştir. Bir müddet Bağdat Beylerbeyliğine bağlı olarak idare edildikten sonra Musul Vilayetine bağlanan Amediye'nin yöneticileri, siyasi ve askerî sahalarda Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Osmanlı-Safevî savaşları Behdinân Emirliği için bir tehdit oluşturduğundan Behdinân şehzadeleri bu iki büyük güç arasında kalarak ayakta kalma mücadelesi vermişlerdir.

Emirlik, 1834 yılında Osmanlı Devleti tarafından mağlup edilse de birkaç yıl daha Soran emirliği tarafından ayakta tutuldu. Bunu gören Osmanlı idarecileri çok geçmeden Behdinân'ı Musul sancağına dâhil etmiş, daha sonra 1842 tarihinde İmadiye Emirliği'nin söz konusu statüsüne de son vererek normal bir Osmanlı sancağı hâline getirmişlerdir. Bahaddin Bey ile birlikte toplam 34-37 civarında bey idarecilik yapmıştır. Bahaddin Bey'in geldiği dönemde İmadiye bölgesinde Bervariler haricinde; Zibarîler, Muzirîler, Tîlîler, Betîlîler, Siyaburîler geniş bir alanda topluca yaşamakta idiler. 1842 miladi yılına kadar varlıklarını sürdüren bu beyliğin son hükümdarı II. Sultan İsmail Paşa'dır. Amediye'nin son

üç yöneticisi Muhammed Said Bey (1825-1834), Musa Bey (1834-1839) ve II. İsmail Bey (1839-1842) Muhammed Tayyar Bey'in çocukları, yani I. İsmail'in torunlarıdır.³

Behdinân Emirliğinin hüküm sürdüğü topraklar, doğası ve coğrafyası itibarıyla genel olarak dağlık bir yapıya sahiptir. Bölgenin bu özelliği emirliğin varlığını uzun süre muhafaza etmesine imkân sağlamıştır. Bu coğrafyada birçok sıradağ, tarıma elverişli ovalar ve tepeler ile birlikte yer yer ormanlık alanlar da bulunmaktadır. Ayrıca Behdinân bölgesi, birçok ırmak ve pınara sahip olduğundan su kaynakları bakımından da oldukça zengindir. Behdinân bölgesi çok eski zamanlardan beri birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Behdinân ve Hakkâri bölgeleri tarihî süreç içerisinde insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden olup Kürtlerin de ana vatanı olarak kabul edilmektedir.

Mimari, bir toplumun veya devletin sosyal ve siyasi gelişiminin bir tezahürü olup o toplumun ekonomik ve kültürel seviyesinin önemli bir yansımasıdır. Bir medeniyet ya da kültür havzasının tarihî süreç içerisinde ortaya koyduğu mimari eserler ve gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetleri, âdeta o devlet veya toplumun söz konusu topraklardaki mührü, silinmez bir simgesi, varlığının ve kimliğinin en açık göstergesidir. Bu noktadan hareketle bu çalışmada Behdinân Kürt Emirliğinin hüküm sürdüğü coğrafyada bulunan mimari eserler tanıtılacaktır.

Emirliğin hüküm sürdüğü bölgede Abbasî döneminden itibaren birçok şehir ve kasabada, idarecilerin yaptırdığı mimari eserlerin yanı sıra şahsî olarak da birçok mimari yapı inşa edilmişti. Bölgede bulunan mimari eserlerin kimisi Emirlik'ten önceki dönemlerde inşa edilmiş, kimisi Emirlik tarafından inşa edilmiş, kimi eserler ise Emirlik tarafından eklemeye ya da tamir görerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Behdinân'daki ilmî ve kültürel faaliyetler ve dolayısıyla mimari eserler, nüfusunun ekseriyetinin Müslüman olması hasebiyle büyük ölçüde İslam dininin tesiri altında şekillenmiş ve gelişmiştir. Bu imar faaliyetlerinde kısmen de Kürt toplumuna has geleneklerin ve diğer inanış ve kültürlerin de etkileri görülebilmektedir. Genel olarak Kürt bölgesinde yaşayan insanların, özel olarak da Behdinân halkının fikrî, içtimai ve siyasi yapısının oluşumunda aşiret sisteminin etkisi büyüktür. Behdinân halkı asırlarca aşiret düzenine göre toplumsal yapısını korumayı başarmıştır.

Elimizdeki kaynaklar, Behdinân bölgesine İslamiyet'in Hz. Ömer'in (r.a.) hilafeti döneminde girdiğine işaret etmektedirler. Bu bölgenin sakinleri savaşımsızın kendi istekleriyle kanaat getirerek İslam'ı seçmiş olup Müslüman Kürtler, bugün de Behdinân halkının çoğunluğunu teşkil etmektedirler. Behdinân Emirliğinde yaşayan Müslümanlar, Sünnî itikadını benimsemiş olup mezhep olarak da Şâfiî'dirler.

Behdinân emirleri başta Amediye olmak üzere hüküm sürdükleri yerleşim yerlerinde kale, mescit, cami, medrese, türbe, köprü ve dergâh gibi birçok mimari eser hem inşa etmişler ve hem de kendi dönemlerinden önce yapılmış olan bazı tarihî eserleri tamir etmişlerdir.

1. Kaleler

1.1. Amediye Kalesi

Uçurumun kenarında sıra dışı bir mekâna kurulmuş olan Amediye şehrinin tarihi, Asur dönemine kadar dayanmaktadır. Günümüzde Dohuk ilinin bir ilçesi olarak idare edilen Amediye, oldukça tarihî bir dokuya sahiptir. Asur döneminde şehirde Kürtler, Yahudiler ve Asurlular birlikte yaşamışlardır. Duhok şehrine bağlı olan Amediye ilçesi, Duhok'a 70 km uzaklıkta, Hakkâri-Çukurca'nın hemen karşısında Şırnak-Uludere'nin

çaprazında bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1426 metre yükseklikte kurulan şehrin etrafı surlarla örölmüş olup şehrin yerden yüksekliği 300 ile 400 metre civarındadır.

Hicretin yirminci senesinde yani Hz. Ömer'in (ra) halifeliği zamanında, sahabeden Ebu Ubeyde b. El-Cerrah; Şam, Diyarbakır, Mardin, Habur, Resulayn bölgelerini fethettiği gibi, kuzeye gönderilen İyaz b. Ganim El-Eşârî de Erzurum, Bitlis, Siirt, Hakkâri ile İmadiye yakınlarında bulunan Aşib Kalesi'ni ve Akra, Hasankeyf beldelerini fethetmiştir.⁴

Tarihî kaynaklardan hareketle eski bir yerleşim yeri olduğu bilinen İmadiye'nin daha önceden çok nüfusa sahip, zengin bir yer olduğu mevcut eski eserlerden anlaşılmaktadır. Güzel ve verimli bir vadinin ortasında müstahkem bir tepe üzerinde bulunan İmadiye kazası, biri Musul ve diğeri Zibar adındaki iki kapısı olan bir sur ile çevrilidir.⁵

İmadettin Zengi tarafından 1142 yılında kurulan ve adını kurucusundan alan İmadiye şehri, Osmanlılar döneminde Van ve Musul vilayetlerine bağlıydı. Osmanlıların son zamanlarında Musul Vilayetine bağlı bir kaza merkezi olan Amediye, günümüzde Duhok Vilayetine bağlıdır. Türkiye sınırına 17 kilometre mesafede olan Amediye, Irak'ın kuzeyinde Musul'un 80 km. kuzeyinde olup Osmanlı İmparatorluğu döneminde en müstahkem kalelerden birisidir ve büyük bir ün kazanmıştır. Birkaç cami ve mescidi olduğu gibi, kırk-elli dükkânı olan bir çarşısı, meşhur bağ ve bahçeleri de vardır. İmadiye'de bir hükümet konağı ve diğeri memurlar için bazı hizmet binaları da bulunmaktadır.

Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu *Seyahatname* Behdinan Emirliğinin Osmanlı dönemindeki durumuna dair önemli bilgiler içermektedir. Bu eser, bilhassa Amediye'nin coğrafi konumu, idari statüsü, sosyal, kültürel ve iktisadi durumu ile ilgili oldukça değerli ve ilginç bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi İmâdeddîn Kalesi diye de tavsif ettiği Amediye Kalesinin Kürdistan'ın ve Arap ve Acem'in tam ortasında yer aldığını belirtir.⁶

Birçok yazara göre ise İmadüddin Zengi b. Aksungur 537/1142 yılında, Hakkâri bölgesini hâkimiyeti altına aldıktan sonra, sarp bir tepenin zirvesinde bulunan Aşib Kalesi'nin yıkıntıları üzerine yeni baştan kurarak inşa ettirmiş, şehri ve kaleyi yeniden inşa ettiği için kendisine nispetle bu adı almıştır. Bölge halkı bu kaleyi Aşava olarak isimlendirmektedir.⁷

Kalenin inşa edilme tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Behdinan Kapısı üzerinde İslam öncesi dönemlere ait sanat izleri bulunmaktadır. Eldeki bazı bilgilere göre Amediye iç kalesinin 1250/1834 yılında Mir-i Kura lakaplı Muhammed Paşa er-Ravenduzî tarafından tesis edildiğini söylemek mümkündür. Kale, askerî amaçlar doğrultusunda ve öncelikli olarak savunma amacıyla yapılmıştır. Adı geçen vali bu kaleyi, döneminde dinî ilimlerin okutulduğu bir medresenin enkazı üzerine yaptırmıştır.

İdris-i Bitlisî, *Şerefnâme* adlı eserinde kale ile ilgili olarak şu ifadelerle yer vermektedir:

“Şimdiki İmadiye Kalesi, Musul ve Sencar Valisi İmadeddin bin Aksungur Bey'in Selçuklular döneminde yaptırmış olduğu yeni yapılardan kurulmuştur. Şehir ile kale, büyük bir yuvarlak kaya üzerinde bulunmaktadır. Kalenin bazı yerleri yerden 100 zira', bir kısmı 50-60 ve bir kısmı da 20 zira' yüksekliktedir. Kalede iki derin kuyu vardır ki, kalenin suyu bunlardan sağlanır; hamam, medrese ve öteki imaretler de bunlardan su alırlar. Fakat halk, içme suyunu şehir dışından ve hayvan sırtında getirir.”⁸

Amediye, yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar Badinân Beyliği'nin başkenti olmuş ve bazı emirlerin mezarları hâlâ ilçede bulunmaktadır. Amediye Kalesi birçok tarihî mekâna ev sahipliği yapmakta olup eski kapısı kalenin batısındadır. Eski Cami de şehir merkezinde yer almaktadır. Amediye gerek doğası gerekse mimarisiyle her yıl binlerce turist tarafından ziyaret edilmektedir. Amediye, bölgenin en güzel yerleşim yerlerinden biri olup dünyanın en güzel 30 ilçesi arasında yer almaktadır.

Behdinân'da bulunan diğer önemli kaleler ise şunlardır: Akre civarında bulunan Şuş Kalesi, Zaho bölgesinde yer alan Zaferaniye Kalesi, Kaş Kalesi ve Şabanî Amediye'nin güneybatısına düşen bölgede İmranî ve Baziran Kaleleri, Bervariya Bala bölgesindeki Nerwey Kalesi ve Amediye'nin kuzeyinde bulunan Herur Kalelerini de zikretmek gerekir.

2. Cami ve Mescitler

Behdinân Emîrliğinin başkenti olan Amediye'de tarihî birçok mescit bulunmaktadır. Kaynaklar bu mescit ve camilerin sayısının 27'ye ulaştığını belirtirler. Bu cami ve mescitlerin en önemlileri şunlardır: Cami-i Kebir, Şeyh Mansur Mescidi, Musul Kapısı Mescidi, Çarşı Mescidi, Hamam Mescidi, Deşteki Mescidi, Sultan Hüseyin Veli Mescidi.

Amediye'de Asur döneminden bir sinagog kalıntısı ve kilise de bulunmaktadır. Şimdi önemli mescitler hakkında kısaca bilgi verilecektir.

2.1. Amediye Cami-i Kebîr (Amediye Ulu Cami)

Amediye'de bulunan bu cami, özellikle tarihî yapısı ve gösterişli minaresiyle dikkat çekmektedir. Bu yapının tarihini İslamiyet hatta Hristiyanlık öncesi döneme kadar götürülenler bulunmaktadır. Önceleri kilise olan bu yapının daha sonra Emevîler döneminde camiye dönüştürüldüğü belirtiliyor. Tarihî caminin 33 metre uzunluğunda, 3 metre genişliğinde ve 103 basamaklı merdiveni bulunan minaresinin ise 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne bağlı Bahdînan Emîrliği tarafından inşa edildiği biliniyor.

Günümüzde bu camiyi görmek için birçok bölgeden insanlar buraya gelmektedir. Zira tarihî cami, mimarisi ve görkemli minaresinin yanı sıra göz alıcı güllerle bezenmiş bahçesiyle de ziyaretçilerin ilgi odağı olmaktadır.

Yaklaşık 2000 metrekare bir alana inşa edilen Ulu Cami; Irak'ın en eski camilerinden ve bölgedeki en önemli tarihî eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. 1177'de Zengi hükümdarı Bedreddin Lü'lü döneminde inşa edilmiştir. Enine dikdörtgen plan şemasına sahiptir. Mihrap önü kubbeli ve üç sahanlıdır. Sahanlar beşik tonozlarla örtülmüş olup yuvarlak ve sivri kemerlerle birbirlerinden ayrılmıştır. Caminin giriş kapı açıklığı avlu duvarından dışa çıkıntılı olarak yapılmış olup içe çıkıntılı dilimli bir kemere sahiptir. Minaresi 15. yüzyılda Sultan Hüseyin el-Vâlî zamanında inşa edilmiştir. Kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli olan minare 30 metre yükseklikte, kaidesi 3 metre genişliğinde, bir buçuk metrelik kapı açıklığına sahiptir. Kaide kısmının dört yüzü de dilimli kemerli birer sathî niş ve nişlerin ortası kabara şeklinde geometrik şekillerle süslenmiştir.

Cami kesme taş, alçı ve toprak; minaresi ise kesme taş malzemeden yapılmıştır. Cami avlusunda çok sayıda hücre yer almakta olup camide ayrıca kadınlara ait bir namaz kılma yeri de bulunmaktadır. Camide bulunan bu hücrelerin bir kısmı medrese olarak kullanılmıştır. Bu hücrelerin bir kısmı ise müderris ve talebelerin kaldığı yaşam alanları

olarak kullanılmıştır. Ayrıca bir hücrenin de kütüphane olarak hizmet verdiği bilinmektedir.⁹

2.2. Duhok Ulu Cami

Bu cami 1095/1684 yılında el-Hâc Ebû Bekr b. Muhammed el-İmâdî tarafından inşa edilmiştir. Duhok'un merkezinde Asrî Çarşısı'nda bulunmakta olup 2500 metrekare alana sahiptir.

2.3. Zaho Cami-i Kebîr

Kürt coğrafyasındaki eski camilerden biri de Zaho Ulu Camii'dir. İslam'ın bölgeye girmesiyle birlikte hicri 20/640 yılında yapımı tamamlanmıştır.

2.4. Akra Cami-i Kebîr

Irak'ın fethinden ve İslam'ın burada yayılışından sonra Hz. Ömer (r.a.) döneminde hicrî 20. yılda inşa edilmiştir. Caminin, İslam halifelerinden Hazret-i Ömer'in oğlu Abdullah döneminde yapıldığı düşünülmektedir. Caminin yanında bir medrese de inşa edilmiş olup caminin toplam alanı 3000 metrekareden fazladır. Cami birkaç defa tamirat görmüştür. Devlet eliyle ve hayırseverlerin yardımıyla birçok kez tamir ve restorasyondan geçen cami, yeni eklemelerle günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁰

Son onarımı Irak Evkaf Bakanlığı tarafından ve Akra halkının da katkılarıyla 1965 yılında yapılmıştır. Günümüzde tarihî caminin alt katı kadınlar ve zemin katı erkeklerle ayrılırken üst katında ise dinî eğitimler veriliyor. Geçmişte camiye ait eğitim kurumunun, halkın sorunlarını çözen bir mahkeme görevi de görmüş, farklı coğrafyalardan insanların buraya gelip ilim tahsil ettiği bilinmektedir.

2.5. Rêkân Mescidi

Duhok şehrinde bulunan eski bir mescit olup tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir.

2.6. Etrûş Mescidi

Etrûş, Duhok'un Şeyhan kazasına bağlı nahiyelerden biri olup hicri 11. yüzyıldan itibaren kültürel hayatın canlandığı bir yerdir. 1175/1761 yılında iki medrese ve tekke inşa edilmiştir. Burası, Allame Yahya el-Mizûrî'nin (1250/1834) burada tedrise devam etmesi sebebiyle geniş bir şöhrete kavuştu.

2.7. Etût (Hêtût) Mescidi

Etût, Duhok vilayetinin Zâvite ilçesine bağlı büyük bir köydür. Şeyh Nureddin el-Birifkânî (1204-1267/1789-1850), buraya yerleşmiş ve burada yetişmiştir. Yaklaşık olarak seksen yıllık ömrünü burada geçirmiştir.

2.8. Ermiş Mescidi

Ermiş, Zaho iline bağlı olan Rezgârî nahiyesinde, Akdağ'ın arkasında yer alan eski bir köydür. Behdinân Emîrliğinde Amediye'ye bağlı nahiyelerdendi. Akdağ'ın tepelerinde bir de kalesi vardır. Habur nehrine hâkim bir konumdadır. 1702-1704 yılları arasında Behdinân Emîrliği yapan Zübeyir Paşa tarafından inşa edilen medresesiyle de meşhurdur.

2.9. Dergel Mescidi

Dergel, Duhok kazasının Doskî nahiyesine bağlı bir köydür. Şeyhan mıntıkasında bulunan Gelfî Rummân köyü seyyidlerinden bir aile 18. yüzyılın ortalarında Dergel'e gelip yerleşmiştir. Bu köyden birçok büyük âlim çıkmıştır. Bunlardan biri de Şeyh Ma'rûf b. İsmail ed-Dergelî (1324/1906)'dır.

2.10. Şabâniyye Mescidi

Burası Zâho kazasının Gulî nahiyesine bağlı olan Bâtûfâ köyünün yakınında yer almaktadır. Zekeriyya el-Ensârî'nin (926/1520) *Ferâizu Menheci't-Tullâb* isimli eserinin sonunda bu köyün ismi yer almıştır.

2.11. Şîlân Mescidi

Şîlân, Duhok ilinde Gulî nahiyesine bağlı, Türkiye sınırına yakın ve mescit ile birlikte medresesi de olan bir köydür. Bu köyde, Ali b. Muhsin eş-Şîlânî'nin 1124/1713 yılında yazmış olduğu elyazması bir eser vardır.

2.12. Birîfkân Mescidi

Birîfkân, Duhok ilinin Şeyhân kazasının Mizûrî nahiyesine bağlı bir köydür. Behdinân döneminde Amediye'nin kazalarından sayılırdı. Behdinân emîri olan ve 1585-1629 yılları arasında hüküm süren Sultan Seydî Hân b. Kubâd Beg el-Abbâsî bu köyde yetişti. Bu dönemde bu köyde Halvetî tarikatının büyük şeyhlerinden biri olan Şeyh Şemsuddîn Kutub b. Seyyid Abdulkarîm b. Musa el-Huseynî el-Birîfkânî'nin (1085/1674) bir medresesi vardı. Bu medresede meşhur âlimler yetişti. Bunlardan biri Nureddin el-Birîfkânî (1268/1851) olup tasavvuf ilminde önemli eserler yazmıştır. Arapça, Kürtçe ve Farsça divanları ve şiirleri vardır. Ailesinden öğretim ve fetva makamını üstlenen âlimler çıkmıştır.

2.13. Şûşî Mescidi

Şûşî, Duhok vilayetinin Akra kazasına bağlı bir köy ve bir kaledir. İlhanlılar döneminde Mazencaniyye emirliğinin önemli yerlerinden biri sayılmaktaydı. Daha sonra buraya Zêbâr aşireti hâkim oldu. Daha sonraları da Behdinân emirliğine geçti. Behdinân emirliği döneminde Amediye'nin kazalarından biri idi.

2.14. Rubâtîkê Mescidi

Rubâtîkê, Şeyhan kazasının Mizûrî (Etrûş) nahiyesine bağlı bir köydür. Burada meşhur bir medrese de vardır. Bu medrese Şeyh Ahmed b. Hasan er-Rubâtîkî ve Müderris olarak bilinen ve kendi döneminde Irak'ın meşhur âlimlerinden biri sayılan oğlu Allame Abdullah er-Rubâtîkî'ye (1159/1746) nispet edilmektedir. Bu son âlimin fıkıh, akaid ve mantık alanında yazılmış birçok eseri vardır.

2.15. Bêcêl Mescidi

Bêcêl, Sûrucî (Surçî) aşiretinin merkezi olan Akra kazasına bağlı bir köydür. Burada bir mescit ve bir medrese bulunmaktadır. Dr. Dâvûd el-Celî'nin anlattığına göre bu köyde 90 adet elyazması kitap vardı.

3. Medreseler

Behdinân Kürt Emirliğinin başkenti olan Amediye, son altı yüzyılda belirgin bir ilmî faaliyetle dikkati çekmektedir. Emirliğin hükümran olduğu süre zarfında çok sayıda medrese, kütüphane ve diğer kültürel yapılar inşa edilmiştir. Yine bu dönemde,

Amediye'nin seçkin âlimleri veya buraya ilim tahsili veya görev için gelen kimseler tarafından çok sayıda telif, şerh veya haşiye eserler yazılmış ya da istinsah edilmiştir.

Behdinân emirliğinin XIV. yüzyılda Amediye'de hüküm sürmüş olması bu şehir ve çevresinin daha sonraki yüzyıllarda ilim, mimari ve kültür bakımından gelişmesini sağlamıştır.

Abbasî döneminden itibaren Behdinân bölgesinin birçok şehir ve kasabasında müstakil veya camilere bağlı medreseler inşa edilmiştir. Bunların çoğu şahsî teşebbüsler neticesinde inşa edilmiştir. Bağdat, Mısır, Şam ve Hicaz gibi beldelerde ilim tahsil edip icazet alan âlimler ya da şeyhler gönüllü olarak buralarda eğitim verirdi.

Bölgedeki medreseler genellikle Amediye emirleri tarafından inşa edilmiş olup hayırsever insanların da bu medreselerin inşa ve idamesinde büyük katkıları olmuştur. Onların ilim yolunda ekmiş oldukları hayır ve ilim tohumları meyvelerini vermiş, bu medreselerde pek çok talebe tahsilde bulunarak icazet almışlardır. Onlardan öğrendiklerini kendilerinden sonrakilere aktarmak için büyük bir çaba sarf ettiler. Böylece bu medreseler uzun süre ayakta kalabilmişlerdir. Bu medreseler, Kürtler arasında ilim ve kültürün yayılmasında önemli görevler icra etmişlerdir.

Evliya Çelebi, *Seyahatname* adlı 10 ciltlik eserinde, "Sitâyî-i dârü't-tedris-i âlimân-ı İmâdiyye" (İmâdiye Âlimlerinin Medreselerinin Övgüsü Hakkında) başlığı altında burada bulunan medreseler hakkında tek tek bilgi verir.¹¹ Müellif, Amediye'de bulunan 8 medrese hakkında bilgi vermektedir. Bunların adları şöyledir:

1. Kadı Medresesi
2. Emir-i Hac Medresesi
3. Zibârî Medresesi
4. Murad Haniyye Medresesi
5. Memkân Medresesi (Memi Han)
6. Melik İzzin Medresesi (İzzeddin)
7. Seyyid Han Medresesi
8. Sultan Hüseyin (Kubbehan) Medresesi

Biz de yukarıdaki sıralamaya uygun olarak bu medreseleri tanıtmaya çalışacağız:

3. 1. Kadı Medresesi

Bu medrese bölgedeki medreselerin en eskisi ve gösterişlisi olanıdır. Kârgir büyük bir binadır. Burada bir kere bismillah deyip tahsile başlayan ilimden mahrum olmayıp elbette müfessir ve muhaddis olmuştur. Avlusunda bir servi ağacı vardır ki bu yemyeşil coğrafyada öyle uzun ve düzgün bir yeşil servi daha görülmemiştir. Bu ağaçların kıvrım kıvrım yapraklarının güzel kokusu burada tahsile devam edenlerin dimağlarını güzel kokularla zevklendirir. Medresenin yakınında bir berrak su kuyusu vardır ki derinliği 50 kulaçtır (83 metre).

3.2. Emir-i Hac Medresesi

Vakıfları oldukça bakımlı ve mamur olup kütüphanesinde 10.000 adet nefis kitaplar saklanan bir medresedir.

3.3. Zibârî Medresesi

Şerefnâme müellifi İdris-i Bitlisî'ye göre bu aşiret Amediye'nin ikinci büyük aşireti olup Zibar, bölgedeki Büyük Zap üzerinde kurulmuş bir kasabadır. Amediye ve Zaho, etraftaki Zibârî Kürtlerin merkezidir. Burada kurulan medrese aynı zamanda muazzam bir

dergâh olup genellikle Zibârî aşiretine mensup talebelerin öğrenim gördüğü bir medresedir.

3. 4. Murad Haniyye Medresesi

Murathan Medresesi olarak da bilinen bu medrese 1635'te Emir Murathan tarafından yaptırılmıştır. Bu medrese de aynı zamanda büyük bir dergâhtır. Burada tahsil gören her medrese talebesine vakıf tarafından barınma, beslenme ve mum parası, aylık harçlıkları ay ve gün, sabah ve akşam devamlı olarak verilir. Medresenin kalıntıları 1960'lara kadar kalabilmiş ve günümüzde tamamen yıkılmıştır.¹²

3. 5. Memkân Medresesi

Memi Medresesi de denilen bu medrese de öteki medreseler gibi mamur olup birer saadet mekânı olan medreselerinde talebeler oldukça mutlu ve huzurlu bir şekilde tahsilde bulunurlar.

3. 6. Melik İzzeddin Medresesi

Melik İzzeddin Medresesi olarak da bilinen bu medresenin çorbası bol ve bereketli olup medresede günde iki defa çorba çıkar.

3. 7. Seyyid Han Medresesi

Bu medreseye Yeni Medrese de derler. Yakın zamanda yapıldığından medrese binası ve vakıf gelirleri oldukça iyi durumdadır. Bu medresenin yakınında yalçın bir kaya vardır ki bu kayanın dibi cehennem kuyusu gibidir.

3. 8. Sultan Hüseyin-i Âdil Medresesi (Kubbehan Medresesi)

Sultan Hüseyin döneminde 1534-1570 yılında yapılan medrese 75 metre uzunluğunda ve 30 metre genişliğinde iki katlı ve eyvanlı dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Ortasında bir açık avlu, avlunun etrafına dizilmiş eyvan, öğrenci odaları, dersane ve mescitten oluşmaktadır. Eyvanın üstü sivri tonozla örtülmüştür. Medresenin giriş eyvanı günümüzde yıkılmış vaziyettedir. Avlunun ortasında bir havuz kalıntısı bulunmaktadır. Avlunun zemini toprak olarak ve doğal hâliyle bırakılmıştır.

Taş kapısı; doğu cephenin güney köşesine yerleştirilmiş sivri kemerli bir girinti şeklinde düzenlenmiştir. Her iki yanda sütunçelerle sınırlandırılmış olan kapı girintisi sivri kemerli olarak sonlandırılmıştır. Sütuncelerin hizasında boylamasına geometrik şekillere yer verilmiştir. Sütunceler silindirik gövdeli başlık ve küm saatli kaidelere oturulmuştur. Kapı açıklığı basık kemer şeklinde düzenlenmiş sivri kemerli bir açıklık yer almaktadır. Kemer hafif içeriye doğru girintili içeresi boş bırakılmıştır.

Medrese kesme taş malzemesinden inşa edilmiştir. Zamanında ilim ve öğrenim itibarıyla Bağdat'taki Müstansırıyye Üniversitesi ve Fas'taki Zeytûne Medresesi ile eşdeğer bir öneme sahipti. Medresede birçok bilim adamı, hukukçu ve doktor yetişmiştir. Osmanlı döneminde farklı zamanlarda medrese genişlettirip birkaç kes restore edilmiştir.¹³

Evliya Çelebi de *Seyahatname* adlı eserinde medrese ile alakalı şu bilgilere yer vermiştir:

Amediye'nin aşağı deresinde, cennet bağlarına benzeyen Han bağının yakınında ve bağların kenarında bulunan bu medreseden binası daha büyük olan ve vakıf geliri yüksek olan başka büyük bir medrese yoktur. Âdeta bir kaleyi andıran medresede 60 adet kârgir yapıli kubbeli oda ve derslik vardır. Medresenin avlusunda büyük bir havuz ile

beraber çeşme ve fiskiyeler de vardır. Ayrıca medresenin avlusunda iki tarafı ağaç ve güllerle dolu bir bahçe, odalarının etrafında da bostanlar vardır.

Medresede yaz kış fark etmeden 300-400 talebe civarında talebe bulunur ki bütün bilimler bu medresede okutulur. Aristo gibi bilgili ve Hekim İbn-i Sînâ tabiatlı kimseler vardır. Ve hayrat sahibi kimseler ulemayı çok sevdiğinden bu medreseye imar itibarıyla iyi durumda olan 50 köyün vakıf gelirleri ve kâfirlerin kiliselerinden gelir tahsis edilmiş olup nice bağ, bahçe, dükkân ve su değirmenleri bu medreseye bitişik olarak inşa edilerek gelirleri bu medreseye vakfedilmiştir. Yine hayrat sahipleri bu medresenin dersiamını şeyhülislâm yapmıştır.

Bu imaretin vakıftan gelen gelirleri oldukça iyi durumda olduğundan medresede öğrenim gören her talebeye vakıf tarafından aylıkları devamlı ve muntazam olarak verilir. Şehirde bulunan kervansaraydan günde iki öğün yemek bu hücrelerde öğrenim gören talebelere gönderilir.

Medrese Kobhan Köprüsü yanında bulunduğundan dolayı Kürtler bu medreseye Kobhan Medresesi derler. Medresesi Sultan Hüseyin bina ettirmiştir. Kürtlerin pek çoğu da medreseye Kubâ Medresesi de derler. Lafın kısası bu Kürdistan diyarında 11 sene seyahat edip bu Kobhan Medresesi gibi emsalsiz bir medrese görmedim. Mardin Kalesi'nde Kasım Paşa Medresesi, Van Kalesi'nde Horhor Medresesi ve Hüsrev Paşa Medresesi de meşhurlardır fakat bu Amediye'de bulunan Kobhan Medresesi onlardan bakımlı ve süslüdür.

Evliya Çelebi, Amediye'de daru'l-hadis ve daru'l-kurra bulunmadığını fakat her medresede hadis ve tecvid ilmi okutulduğunu söyleyerek burada Kur'an hıfz etmeye pek önem verilmediğini kaydeder. Kendisine bunun gerekçesi olarak şunu söylemişlerdir: "Hafız-ı Kelamullah olan âlim olmaz derler."¹⁴

Dönemin Irak Cumhurbaşkanı Abdulkerim Kasım'ın 1960'larda iş başına gelmesi üzerine medresedeki eğitime ara verildi. O dönem Irak'ta bir kaos vardı. Iraklı güçler Amediye'ye ağır silahlarla saldırı başlatmıştı. Medrese atılan top atışları nedeniyle zarar gördü. O yıllarda yıkılan medreseyi şu ana kadar kimse restore etme girişiminde bulunmadı.

Yakarıda adları anılan medreseler içerisinde özellikle Amediye'deki Kubbehan / Kobhan Medresesinin hem bölgenin kültür ve eğitim tarihinde hem de Kürt coğrafyasındaki medreselerde teşekkül eden eğitim sisteminin temelinde ve teşekkülünde oldukça büyük etkisi vardır. Zira ilmî ve tasavvufî kişiliği ile ve yazmış olduğu eserleriyle gerek kendi döneminde gerekse günümüze kadar ulaşan medrese usulünde tüm Kürt coğrafyasında ilmî hareketliliğe ivme ve canlılık kazandırmış âlim bir şahsiyet olan Molla Halil es-Siirdî, ilmî icazetini bu medreseden almıştır. Molla Halil es-Siirdî, bölgesinde ilimde şöhret bulmuş birçok âlimden ders aldıktan sonra Kubbehan Medresesinde İmadiye müftüsü allâme Molla Mahmud Behdinî'den ilmî icazetini alarak mezun olmuştur.

Günümüze kadar intikal etmiş olan şark medreselerinin ilmî icazet silsileleri de büyük ölçüde Molla Halil es-Siirdî'ye dayanmaktadır. Dolayısıyla bu medresede bulunup buradan icazetini alan ve gerek döneminde gerekse günümüze kadar ulaşan medrese tedrisat silsilesi içerisinde sözü ilmî ve tasavvufî meselelerde hüccet, delil tutulan Molla Halil es-Siirdî'nin buradan edindiği tecrübe ve müşahedelerini sonradan hayatını sürdürüp hizmet edeceği coğrafyaya taşımış olması kaçınılmazdır.

Kubehan Medresesi günümüzde Amediye Kalesi'nin kuzeydoğusunda ve Solaf tatil beldesinin kuzeyinde ağaçlarla dolu bir bahçenin içinde bulunmaktadır. Kubehan Medresesi miladi 17. yüzyılda İslami ilimlerin öğrenimini vermekteydi. Bu dönemlerde medreseden yüzlerce imam ve hatip çıkmış ve kendilerine medrese tarafından icazet verilmiştir. Günümüzde ise medreseden geriye o tarihî merkeze tanıklık eden bazı duvarlardan başka bir şey kalmamıştır.

Aynı zamanda Cami-i Kebîr Medresesi ve Meydan Medresesi de Amediye'deki eski medreselerden sayılırlar. Ayrıca Emîr Gıyasuddîn Kâsım b. Bahauddîn tarafından inşa edilen İmam Kâsım Medresesi de vardır.

Bu medreselerin eğitim metodu olarak Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün (485/1092) inşa ettiği Nizamiye Medreselerini takip ettikleri görülmektedir. Zira bu medreselerde dinî metinleri layıkıyla anlayabilmek için sarf, nahiv ve belagat gibi dil ilimlerinin yanında Eşarî (324/936) mezhebinin, ehl-i sünnetin ve Şafîî fıkhnın kitapları okutulmuştur.

Behdinân'da yayılmış olan resmî ve şahsî medreselerde asırlardan beri Şafîî mezhebi resmî bir mezhep gibi kabul edilmiş, pek çok fikhî kitap yazılmış ve bunlar asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Hatta birçok ülkedeki Müslümanların zihninde Kürt kelimesi Şafîî mezhebiyle beraber anılır olmuştur. Ayrıca bu medreselerde yetişen âlim, kadı ve müftüler, İslam âleminin değişik bölgelerine gitmişler, oralarda İslam dinine hizmet etmişlerdir.

4. Tekke ve Zaviyeler

Bölgede Kadirî Tarikatının tekkeleri mevcuttur. Berifkâ köyünde bir Kadirî tekkesi ve bunun yanında Şeyh Nureddîn el-Berifkânî'nin mezarı vardır. Akra'nın güneyinde bulunan Rovâ köyünde Şeyh İsmail el-Velyânî'nin mezarı, Şeyh Abdulaziz b. Şeyh Abdulkadir el-Geylânî'nin kabri vardır.

Nakşibendî Tarikatının da Bamernî ve Barzan'da tekkeleri de bulunmaktadır.¹⁵

5. Diğer Mimari Yapılar

5.1. Musul Kapısı

Amediye şehrinin ana kapılarından biri olan ve eskiden beri Musul Kapısı (Bati kapısı) olarak adlandırılan kapının bir diğer adı da Behdinân kapısıdır. Bu kapı, bakım ve onarım faaliyetlerini yürüten Behdinân emirlerine nispetle bu isimle anılmıştır. Taç kapı ve burç şeklinde düzenlenmiştir. Üzerinde konumlandırılmış olduğu eğimli arazi yapısından dolayı girişe basamaklı bir yol ile ulaşılmaktadır. Yuvarlak kemerli bir açıklığa sahip olan kapıya üste birbirine bağlanarak ortalarında kabara bulunan simetrik olarak yılan figürü her iki tarafında kartal kabartması ile insan figürlerine yer verilerek hareketlilik sağlanmıştır. Sakafa, Badinan ve Sincar Kapısı olarak da bilinen Amediye ilçesinin ana giriş kapısı olarak bilinmektedir. 1699-1701 yıllarında yapılan kapı Osmanlı döneminde özel bir öneme sahipti.¹⁶

4 metre genişliğinde ve 20 metre yüksekliğinde bir kapıya bağlanan yaklaşık 200 metrelik büyük bir taş merdiven, Amediye'nin batısında yer alan kapı, her biri önemli bir şeyi simgeleyen birçok farklı oymaya sahiptir. Kemer, antik kentin jeopolitik önemini temsil eden dört düğümlü bir kordonla çevrelenmiş, Kürt mimarisinde ve tarihî kayıtlarda defalarca görülen bir sembol olan güneş sembolünü taşıyor. Güneş, Avesta kitabında

bahsedilen ve arkeologlara göre su, bereket, refah ve kralların koruyucusu olan Anahita'nın sembolü olan bir yıldızın oyulmasıyla ilişkilendirenler de bulunmaktadır.

Behdinân Kapısı, 20. yüzyılın ikinci yarısında yontulmuş köşebent bloklarının yanlış konumlandırılmasıyla restore edilmiş olsa da orijinal yapısının büyük bir kısmı hâlâ varlığını korumaktadır. Kapıda bir yılan ve ejderha oymacılığı gibi zamanla solmuş ancak dikkatlice incelenirse tanınabilen daha fazla sembol yer almaktadır. Musul veya Behdinân Kapısı'ndan çıkarken sağ tarafta uçurumun bulunduğu yönde görülebilen üç kabartma büyük bir niş içine yerleştirilmiştir. Üç rölyeften en büyüğü 2.81 metre yüksekliğinde ve 1.54 metre genişliğinde olup kapıyı heybetli kılmaktadır.

Behdinân Kapısı'nın kesin tarihi hâlâ bilinmemektedir fakat tarihî kayıtları incelerken ve kapının girişine yakın bir yerde bulunan taştaki oymalar kûfî yazısı ile kapının inşa edildiği zamanına ilişkin ipuçları verir. Bedreddin Lü'lü'nün dönemin hükümdarı olduğunu açıkça belirtirken kapının bugün gördüğümüz gibi olabilmesi için tarihin farklı dönemlerinden geçtiğini söylemek yanlış olmaz. Bilinen ilk dönem yaklaşık 2000 yıl öncesine kadar gitmektedir. İkinci aşama, miladi 537 civarında, yani İmadeddin Zengi'nin idaresi dönemindeydi. Üçüncü aşama, Amediye'de müreffeh bir dönem olarak bilinen Behdinân Emirliği dönemi ile ilgilidir.

Kapının yapılmasının temel amacı şehrin daha iyi savunulması olmakla birlikte bu kapı aynı zamanda Amediye'yi Musul, Şengal ve hatta Bağdat'a bağlayan bir ticaret yoluuydu.

Kapının inşasının asıl amaçlarından biri Musul kenti ile ticaret ilişkisi kurmak olduğu için "Musul Kapısı" olarak da anılır. Ayrıca Sipna Nehri'ne yakınlığı nedeniyle "Sipna Kapısı" olarak anılmıştır. "Kale Amedi" ve "Saqafa Kapısı" da yöre halkı tarafından Behdinân Kapısı için kullanılan diğer isimlerdir. Behdinân Kapısı 1952 yılında Irak'ın folklorik mirası listesine tarihi miras olarak eklenmiştir.

5.2 Paşa Kapısı

Paşa Kapısı ilçenin doğu tarafında yer almaktadır. Amediye'nin Emiri olan Sultan Hüseyin'in torunu Emir Osman zamanında yaptırılan kapı, giriş cephesini oluşturan sivri kemerli bir açıklığa sahiptir. Her iki tarafında yılan figürü ve üste iki kandi açık şekilde duran kartal figürü bulunmaktadır. Ayrıca Kapı'daki kitabede Osman Bey'e izafeten iki şiir yazılmıştır. Kapı, Osmanlı döneminde birkaç defa restore edilerek günümüze kadar sağlam olarak gelebilmiştir.

İlçenin doğu tarafında yer alan kapı, Amediye'nin emirlerinden Sultan Hüseyin'in torunu Emir Osman zamanında yaptırılan kapı, giriş cephesini oluşturan sivri kemerli bir açıklığa sahiptir. Her iki tarafında yılan figürü ve üste iki kanadı açık şekilde duran kartal figürü bulunmaktadır.¹⁷

5.3. Zêbar Kapısı

Zêbar Kapısı'nın ilk olarak miladi 11. veya 12. yüzyılın sonlarında yapıldığı ve 1930'larda yıkıldığı ve son yıllarda tamamen yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Amediye surlarında bulunan kapının üzerindeki kitabeden anlaşıldığı kadarıyla kapı, Behdinân emirlerinden Osman Han tarafından tamir edilmiştir.¹⁸

5.4. Delal Köprüsü (Pira Delal)

Roma dönemine ait olduğu tahmin edilen Zaho'daki Abbasi Köprüsü ya da yöredeki adıyla Pira Delal de Behdinân sultanları tarafından restore edilmiştir. Köprü 114

metre uzunluğunda ve 15,5 metre nehir yüzeyinden yüksekte bulunmaktadır. Delal Köprüsü Zaho kentinde Habur Nehri üzerinde eski bir köprüdür. Zaho halkının bir kısmı bu köprüyü el-Cisru'l-kebir ya da Cizr el-Abbasi adıyla anmaktadır. Ancak bu isim, dönemin Zaho kaymakamının resmî talimatıyla XX. yüzyılda verilmiştir. Delal Köprüsünün yapımıyla ilgili bir Kürt efsanesi anlatılmaktadır.¹⁹

Efsanesi şöyledir: Rivayetlere göre burayı yapan usta her sabah buraya geldiğinde taşların düşmüş olduğunu görüyormuş. Bölgenin hükümdarı ustayı çağırarak olup bitenleri sormuş. Usta da cevap olarak yaptığı işe nazar değdiğini hükümdara söylemiş. Bunun üzerine hükümdar, köprü inşaatına muhafızları yerleştirmiş ve sabah buraya ilk gelen canlı varlığın kellesinin kesilmesini emretmiş. Ertesi sabah ustanın gelini olan Delal kayınbabasının kahvaltısını getirmiş. Beraberinde köpeği de varmış. Usta, gelini ve köpeğinin kendisine doğru geldiklerini görünce gelini için çok endişelenmiş ama gelinine bir türlü gelme diyemiyormuş. Bunun üzerine köpeği çağırmış. Köpek, Delal gelinin önünde gelmek üzereyken yolda bir kemik parçasına rastlamış ve o kemik parçasıyla meşgul olurken Delal gelin kayınbabasının kahvaltısını vermek üzere yanına varmış. İlk gelen canlı olduğu için muhafızlar Delal gelinin kellesini kesmişler. Bundan dolayı bu tarihî köprü, Delal ismiyle anılmış ve bu dramatik olay günümüze kadar dilden dile dolaşmıştır.

SONUÇ:

Çalışmamızda yaklaşık 500 yıl hüküm sürmüş olan Kürt emirliklerinden biri olan Behdinan Kürt Emirliği'nin hüküm sürdüğü coğrafyada bulunan mimari eserler, k tarihî süreç ve mimari eserler dönemsel olarak incelenmiştir.

Söz konusu coğrafyada ilmî, sanatsal ve kültürel faaliyetler ve dolayısıyla mimari eserler, nüfusunun kahir ekseriyetinin Müslüman olması hasebiyle büyük ölçüde İslam dininin tesiri altında şekillenmiş ve gelişmiştir. Bununla birlikte mimari eserlerde kısmen de Kürt toplumuna has geleneklerin ve diğer inanış ve kültürlerin de etkileri görülebilmektedir. Genel olarak Kürt bölgesinde yaşayan insanların, özelde ise Behdinân halkının fikrî, içtimai ve siyasi yapısının oluşumunda aşiret sisteminin etkisi büyüktür.

Çok sayıda uygarlıklara ev sahipliği yapan bölge, stratejik konumu itibarıyla önemli siyasi ve ekonomi mücadelelerin yaşandığı bir coğrafya yer olmuştur. Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak hüküm sürmüş olan Emirliğin farklı dönemlerden kalan birçok mimari ve sanatsal niteliği günümüzde de barındıran bölge, bugüne kadar taşıdığı etnik mirasın yanı sıra önemli Osmanlı mimarisinin de izlerini geleceğe taşıyacak bir görüntü sunmaktadır.

Behdinan Kürt Emirliği'nin idare ettiği topraklarda gerek dönemin idarecileri gerekse halktan kimseler ve şahsî teşebbüsler neticesinde yapılan pek çok mimari yapı vardır. Bu mimari yapılar; kale, cami, mescit, medrese, köprü, anıtsal kapı, tekke ya da dergâh gibi farklı yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapıların bir kısmı zamanla tamamen ortadan kalkarak yok olurken kimisi çeşitli restorasyon ve onarım süreçlerinden geçerek günümüze ulaşmıştır.

KAYNAKÇA:

Akbaş, Mehmet, "Evliya Çelebinin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan." Artuklu Akademi 3.1 (2015): 21–36.

Ali Emirî, Osmanlı Vilayet-ı Şarkıyyesi, Hazırlayan: Kenan Ziya Taş-Sadettin Baştürk-Serkan Sarı, İlahiyat, Ankara, 2005.

Bayatlı, Nilüfer, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Ttk, Ankara, 1999.

Dündar, Alikılıç, "Tarihî Süreçte Hakkârı Beyliği Ekseninde Cereyan Eden Bölgesel Olaylar", Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler, Ttk, Ankara 2014, IV, 129-154.

Eroğlu, Cengiz Babuçoğlu, Murat, Özdil Orhan "Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul", Ankara, 2012.

Eroğlu, Ömer, "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 110-126.

Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Hazırlayan: Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000, IV.

Gündüz, Ahmet, Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), Elâzığ, 2003.

Herutî, Sadi Osman, "Osmanlılar Döneminde Kürtler", Çeviren: Hüseyin Güneş, Kürtler (Tarih, Toplum, Din) Editör: Adnan Demircan, Nida Yayınları, İstanbul, 2015, s. 329-368.

Saadi, Samyan Abdulkhaleq, Behdınan Kürt Emirliği, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Diyarbakır, 2017.

Şerefhân, Şerefnâme Kürt Tarihi, Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.

Tijen, Sabırlı, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kürtler", Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler, Ttk, Ankara, 2014, III, 245-260.

Dipnot:

- ¹ Samyan Abdulkhaleq Saadi, *Behdınan Kürt Emirliği*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017, s. 1.
- ² Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdınan Kürt Emirliği, 89.
- ³ Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdınan Kürt Emirliği, 118.
- ⁴ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil "Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul", Ankara, 2012, 79.
- ⁵ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil "Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul", 154.
- ⁶ Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2000, IV, 304.
- ⁷ Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdınan Kürt Emirliği, 12.
- ⁸ Şerefhân, *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, 125.
- ⁹ Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 112-113.
- ¹⁰ Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdınan Kürt Emirliği, 164.
- ¹¹ Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, IV, 2563.
- ¹² Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 116.
- ¹³ Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 114-115.

- ¹⁴ Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, IV, 2563.
- ¹⁵ Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdînan Kürt Emirliği, 171.
- ¹⁶ Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 118.
- ¹⁷ Eroğlu, Ömer. "Irak Amedi İlçesindeki Osmanlı Yapıları". Bitlis İslamiyat Dergisi 3 / 1 (Haziran 2021): 119.
- ¹⁸ Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdînan Kürt Emirliği, 172.
- ¹⁹ Samyan Abdulkhaleq Saadi, Behdînan Kürt Emirliği, 173.

XEBATÊN MÎMARÎ DI SERDEMA MÎREKTÎYA BEHDÎNAN DA

Kurte:

Mijara lêkolîna min dê karên mîmarî bin ku di serdema Mîrnişîna Kurdî ya Behdînan de, ku yek ji bihêztirîn û dirêjtirîn xanedanên Kurdan ên rizgarbûyî ye, ku di navbera salên 1376-1843 de bi qasî pênc sedsalan desthilatdarî kiriye, hatine çêkirin. Herêma bi navê Behdînan an jî Badînan li bakurê Iraqê ye û herêma navborî herêma navbera Zapê ya Jorîn û çemê Dîcleyê dihevine. Navenda îdarî ya Behdînan, ku di dîrokê de cara yekem navê wê di Şerefnameya Îdrîs-î Bitlîsî de derbas dibe, bajarê Îmadiye (Amediye) bû û li bakur-rojavayê Cizîrê, li bakur-rojhilatê Cölemêrg û Şemdînan, mîrektiyên Soran ve girêdayî bû. Li rojhilat û parêzgeha Mûsilê li başûr. Navçeya Behdînan erdnîgariya ku îro parêzgeha Duhokê li bakurê Iraqê lê ye û ji bilî bajarê Îmadiyê ku di nav kurdan de bi navê Amêdî tê naskirin, li vê herêmê ji bilî bajarên wek Duhok, Akra û Zaho, Şeraniş. Eyn Sifna, Elkuş, gundên wekî Bamernî, Brifka û Baedra hene.

XIV. Mîrnişîna Kurdan a Behdînan ku di destpêka sedsala 16-an de hatiye damezrandin, di destpêkê de tenê bi bajarê Îmadiyê û derdora wê ve hatiye sînordarkirin. Ji destpêka sedsalê ve sînorên wê yên erdnîgarî berfireh bûne û Mîrnişîn bi demê re li ser Mîrektiya Êzdiyan a Dasînî, li bajarên Akrê û Zaxo, herêmên Şêrwan û Bradostê û cihên din serdest bûye.

Mîrnişîna Kurd a Behdînanê ku di sala 1515'an de di encama teşwîq û hewldanên Îdrîs-î Bitlîsî de ji Sefewiyan veqetiya û serdestiya Osmaniyan qebûl kir, ji vê dîrokê û pê ve weke sancaqeke 'hikûmetê' ya girêdayî Beylerbeylika Diyarbekirê hate birêvebirin. Dadwerên Îmadiyeyê ku girêdayî parêzgeha Mûsilê bû, piştî demekê di bin kontrola Walîtiya Bexdayê de bû, di warê siyasî û leşkerî de xizmetên girîng ji Împaratoriya Osmanî re kirin. Împaratoriya Osmanî di sala 1842an de statuya Îmadiyeyê bi dawî kir û kir sancaqeke normal ya Osmanî.

Mîrnişîna Behdînan bi giştî ji ber xweza û erdnîgariya xwe xwedî avahiyeke çiyayî ye û ev taybetmendî herêmê hişt ku mîrnişîn hebûna xwe demek dirêj biparêze. Li vê erdnîgariyê gelek rêze çiya, deşt û gir hene. Her wiha herêma Behdînan ji aliyê çavkaniyên avê ve jî gelek dewlemend e, ji ber ku gelek çem û kanî hene. Li herêmê hin deverên daristanî jî hene. Herêma Behdînan ji demên kevnar ve mazûvaniya gelek çand û

şaristaniyan kiriye. Herêmen Behdînan û Colemêrgê di dîroka mirovahiyê de ji wargehên herî kevnar in û weke welatê gelê Kurd tê dîtin.

Mîmarî nîşana pêşkeftina civakî û siyasî ya civakek an dewletekê ye û nîşana asta aborî û çandî ya wê civakê ye. Xebatên mîmarî yên ku ji hêla şaristanî an hewzeyê çandî ve di pêvajoya dîrokî de hatine tomarkirin û çalakîyên jinûveavakirinê yên ku hatine kirin, hema bêje mohra wê ye, nîşana wê ya dewletê an civakê ya li van welatên navborî û nîşana hebûn û nasnameya wê ye. . Ji vî alî ve, di vê lêkolînê de, dê xebatên mîmarî yên li erdnîgariya ku Mîrnişîna Kurdî ya Behdînanê lê hukim kiriye, bêne nasandin. Li herêma ku mîrnişîn lê desthilatdar bû, ji serdema Ebbasiyan ve li gelek bajar û bajarokan gelek avahiyên mîmarî yên kesane hatin avakirin.

Peyvên Sereke: *Behdînan, Mîrnişînen Kurdî, Berhemên Mîmarî, Dema Osmanî.*

ARCHITECTURAL WORKS MADE IN THE PERIOD OF BEHDINAN KURDISH EMIRATES

Abstract:

The subject of my study will be the architectural works built during the period of Behdinan Kurdish Emirate, one of the strongest and longest surviving Kurdish dynasties, which ruled for about five centuries between 1376-1843. The region called Behdinân or Badinân is located in the north of Iraq and the region in question includes the area between the Upper Zap and the Tigris river. The administrative center of Behdinân, whose name is historically mentioned for the first time in İdris-i Bitlisî's Şerefname, was the city of Imadiye (Amediye), and it was adjacent to Cizre in the northwest, Hakkari and Şemdinan in the northeast, Soran principalities in the east and Mosul Province in the south. The Behdinan region covers the geography where Duhok Province is located in the north of Iraq today, and apart from the city of Imadiye, known as Amedi among the Kurds, in this region, besides the cities such as Duhok, Akra and Zaho, Şeraniş, Ayn Sifna, Elkuş, Villages such as Bamerni, Brifka and Baedra are located.

XIV. The Behdinân Kurdish Emirate, which was established at the beginning of the 16th century, was initially limited to the city of Imadiye and its surroundings. Since the beginning of the century, its geographical borders have expanded, and the Emirate has dominated the Dasini Yezidi Emirate, the cities of Akre and Zakho, Shervan and Bradost regions and other places over time.

Behdinan Kurdish Emirate, which broke away from the Safavids in 1515 as a result of the encouragement and efforts of İdris-i Bitlisî and accepted Ottoman domination, was governed as a 'government' sanjak affiliated to the Diyarbekir Beylerbeylik from this date on. The judges of Imadiye, which was attached to the Mosul Province after being administered under the Baghdad Governorate for a while, rendered important services to the Ottoman Empire in the political and military fields. The Ottoman Empire ended the status of the Emirate of Imadiye in 1842 and turned it into a normal Ottoman sanjak.

The Emirate of Behdinân generally has a mountainous structure due to its nature and geography, and this feature of the region allowed the emirate to maintain its existence for a long time. There are many mountain ranges, arable plains and hills in this geography. In addition, the Behdinan region is also very rich in terms of water resources, as it has many rivers and springs. There are also some forested areas in the region. The Behdinân region has hosted many cultures and civilizations since ancient times. Behdinân and Hakkari regions are among the oldest settlements in the history of humanity and are considered to be the homeland of the Kurdish people.

Architecture is a manifestation of the social and political development of a society or state, and a reflection of that society's economic and cultural level. The architectural works recorded by a civilization or cultural basin in the historical process and the reconstruction activities it has carried out are almost as if the seal, an indelible symbol of that state or society in the said lands, and an indicator of its existence and identity. From this point of view, in this study, the architectural works revealed in the geography where Behdinan Kurdish Emirate ruled will be introduced. In the region where the emirate ruled, many personal architectural structures were built in many cities and towns since the Abbasid period.

Keywords: *Behdinân, Kurdish Emirate, Architectural Works, Ottoman Period.*